

JĘZYK BUŁGARSKI

WIADOMOŚCI OGÓLNE

Język bułgarski (*български език/bălgarski ezik*) tradycyjnie zaliczany jest do wschodniej grupy języków południowosłowiańskich. Jego kodyfikacja jako języka narodowego dokonała się zasadniczo w XIX wieku i w odniesieniu do tej formy kodu wspólnotowego używa się określenia „bułgarski język literacki” (*ново български книжовен език/(novo)bălgarski knižoven ezik*).

Dla określenia cech niestandardowych (szczególnie słownictwa) w słownikach i opracowaniach stosowany jest między innymi kwalifikator *naroden* ‘ludowy’, co jest śladem przeciwstawiania standardu kulturalnego językowi warstw niewykształconych (*народен език/naroden ezik* ‘język ludu, ludowy’).

Język bułgarski jest językiem urzędowym (państwowym) w Bułgarii. Oficjalnym alfabetem w Bułgarii jest współczesna wersja cyrylicy (tzw. grażdanka).

Nazwa języka pochodzi prawdopodobnie od nazwy państwa (Bułgaria), założonego w średniowieczu na Bałkanach przez tureckojęzycznych Bułgarów. W X wieku przybysze ulegli już całkowitej sławizacji.

Podobnie jak w przypadku innych języków, trudno precyzyjnie określić liczbę osób posługujących się językiem bułgarskim na co dzień, a tym bardziej tych, dla których standard kulturalny jest językiem domowym. Zgodnie z danymi z 1 marca 2003 roku liczba obywateli Bułgarii wynosi prawie 8 milionów (7 928 901), z czego 6 665 210 osób deklaruje narodowość bułgarską, pozostali zaś są członkami mniejszości narodowych i grup etnicznych (najliczniej reprezentowanymi są Turcy i Romowie – odpowiednio 740 664 i 370 908, wśród grup liczących od tysiąca do kilkunastu tysięcy osób wymieniani są, w kolejności malejącej: Rosjanie, Ormianie, Wołosi, Grecy, Ukraińcy, Żydzi i Rumuni).

Deklarowana narodowość nie zawsze oznacza odrębność językową, poza tym dla części obywateli Bułgarii językiem domowym jest gwara. Podobnie ma się rzecz w przypadku Bułgarów z diaspory, zwłaszcza potomków dawnego wychodźstwa.

Kwestie terminologiczne i polityczne

W początkach slawistyki język bułgarski traktowany był jako dialekt serbski (tak na przykład u Jozefa Dobrovskiego). Za „odkrywcę” języka bułgarskiego uważa się Vuka Karadžicia (1787–1864), który w reakcji na nieuwzględnienie tego języka w słynnym słowniku Katarzyny Wielkiej opublikował (oparty na wcześniejszym liście do przyjaciela) *Dodatak k Sanktpetersburskim sravnitel'nim rečnicima* (1828), w którym zamieścił zwięzłą charakterystykę bułgarszczyzny, oraz próbki tekstu w tym języku (pieśni ludowe i modlitwę *Ojcie nasz*) pozyskane od „Bułgara z Razłogu”.

W aspekcie historycznym współczesny język literacki nazywany jest *nowobułgarskim*, w odróżnieniu od *starobułgarskiego*, nazywanego gdzie indziej staro-cerkiewno-słowiańskim. Inaczej mówiąc, w Bułgarii język cyrylometodejski traktowany jest jako pierwsza kodyfikacja języka bułgarskiego (zwykle abstrahuje się od faktu, iż staro-cerkiewno-słowiański wcześniej przez samych Bułgarów określany był po prostu mianem języka słowiańskiego).

Określenia *starobułgarski* (dla cerkiewszczyzny) i *nowobułgarski* (współczesny język) stosuje między innymi ideolog bułgarskiego odrodzenia Wasyl Apriłow (1789–1847). W jego interpretacji, teza, iż język cyrylometodejski powstał na podstawie gwar sołuńskich, łączy się z definicją języka bułgarskiego i jego zasięgu, opracowanymi już w pierwszej połowie XIX wieku (a więc na długo przed pojawieniem się macedońskiej idei narodowej).

Dziewiętnastowieczna perspektywa jedności językowej wschodniego odłamu południowych Słowian, stanowiąca istotny element bułgarskiej tożsamości narodowej, wchodzi współcześnie w konflikt z ukształtowaną później tożsamością macedońską. Jest to jeden (choć nie główny) z powodów, dla których poza Bułgarią kwalifikacja *starobułgarski* w odniesieniu do języka kanonu zabytków staro-cerkiewno-słowiańskich jest w zasadzie kontestowana jako anachroniczna i myląca.

Bezpośrednio po II wojnie światowej, w okresie kodyfikacji języka macedońskiego w sąsiedniej socjalistycznej Jugosławii, z przyczyn politycznych amputacji uległy niektóre wątki akcentujące obecność fazy bułgarsko-macedońskiej wspólnoty komunikacyjno-literackiej. W tym okresie zakwestionowana została ciągłość kultury piśmienniczej Bułgarów, czego skutkiem było odświeżenie tezy o braku ciągłości między piśmiennictwem dawnej Bułgarii i językiem skodyfikowanym w XIX wieku (zgodnie z tym ujęciem, na podstawie gwar północno-wschodnich).

Od końca lat siedemdziesiątych XX wieku elementem bułgarskiej polityki językowej stała się ponownie teza „o jedności języka bułgarskiego w przeszłości i dziś” (to tytuł broszury z tego okresu). Zgodnie z nią współczesny język macedoński skodyfikowany został na podstawie zachodnich gwar bułgarskich, stąd stanowi alternatywną normę literacką języka bułgarskiego.

W tej chwili mówi się raczej o istnieniu kilku norm literackich, skodyfikowanych na podstawie tego samego (bułgarskiego) systemu językowego. Nawet dla tych autorów, którzy oddzielają kwestię standardu narodowego od dialektów, zasięg języka bułgarskiego wyznaczają granice określone w XIX wieku z korektą, wynikającą z migracji ludności. Obok języka macedońskiego zaliczane są tu trzy mikrojęzyki: skodyfikowany w latach sześćdziesiątych XIX wieku w Banacie (dzisiaj głównie Rumunia oraz Węgry i Wojwodina) język Bułgarów katolików (tzw. *palkenski* < *pavlikenski* ‘paulicjański’), a także skodyfikowane w latach dziewięćdziesiątych XX wieku języki tzw. Bułgarów besarabskich (dzisiaj głównie południowa Ukraina i Mołdowa) i tzw. język pomacki w północnej Grecji na podstawie gwar rupskich, z pisownią grecką¹.

Dwie ze wskazanych społeczności identyfikują się jako Bułgarzy, chociaż odniesienie ich języków do tego samego systemu jest nader problematyczne. W przypadku Bułgarów z Banatu, którzy wyemigrowali w XVII wieku, fonetyka (i częściowo leksyka) stanowią istotną barierę komunikacyjną dla Bułgara z Bułgarii, choć tekst pisany już nie². W przypadku potomków emigrantów bułgarskich na Ukrainie³ odnotowano zjawisko „debałkanizacji”, czyli zanik cech stanowiących o istocie systemu. Tak jak Macedończycy, nie poczuwają się do narodowości bułgarskiej muzułmańscy „sławofoni” (Pomacy) z Grecji.

HISTORIA JĘZYKA LITERACKIEGO

Periodyzacja dziejów języka bułgarskiego

W historii języka bułgarskiego jako systemu (gramatyka historyczna) stosuje się zwykle trójdziół:

- 1) okres starobułgarski (okres poprasłowiański, do drugiej połowy XI wieku);
- 2) okres średniobułgarski (od drugiej połowy XI do XIV wieku);
- 3) okres nowobułgarski (od XV wieku do dziś).

Wynika to z założenia, że w historii języka bułgarskiego (jako etnolektu) dokonała się wprawdzie zasadnicza zmiana systemu (mówiąc najogólniej: przejście

¹ Pomacy – to jedno z określeń słowiańskojęzycznych muzułmanów. W Bułgarii większe skupiska muzułmanów znajdują się na południu (i jest to ten sam dialekt, który leży u podstaw języka pomackiego) oraz na północy (wówczas w zasięgu zupełnie innego dialektu).

² Bułgarzy z Banatu (obecnie głównie w granicach Rumunii, niewielkie grupy na terenie Węgier i serbskiej Wojwodiny) skodyfikowali swoją normę w latach sześćdziesiątych XIX wieku (Josef/Joza Ril). Stosują pisownię inspirowaną chorwacką, wzorowaną z kolei na czeskiej. W odróżnieniu od standardu bułgarskiego swój idiom określają mianem *palkenski* (< *pavlikenski*).

³ Emigracja z Turcji na ziemie kontrolowane przez Rosję obejmowała głównie przełom XVIII i XIX wieku; druga znacząca fala uchodźstwa nastąpiła w trakcie tzw. wymiany ludności między Turcją i Rosją (początek drugiej połowy XIX wieku).

od syntetyzmu do mocno zaawansowanego analityzmu), niemniej jest to wciąż ten sam język.

W historii języka literackiego (zewnętrznej) tradycyjnie wykorzystuje się kryteria właściwe historii literatury i kultury, stąd mówi się o języku starobułgarskim (czyli staro-cerkiewno-słowiańskim wraz z późniejszymi redakcjami), pełniącym funkcje języka literackiego/universalnego do pierwszej połowy XIX wieku, oraz o języku nowobułgarskim (języku narodowym, narodowym standardzie kulturalnym itd.), skodyfikowanym w XIX stuleciu.

Początki piśmiennictwa bułgarskiego

Istotnym argumentem podnoszonym przy różnych okazjach jest okoliczność, iż współcześni Bułgarzy miano dziedziczą (zapewne pośrednio) po niesłowiańskich, tureckojęzycznych założycielach średniowiecznego państwa, których język, rekonstruowany na podstawie zachowanych inskrypcji i późniejszych źródeł, także jest przedmiotem zainteresowania (orientalistów). Tych dawnych Bułgarów, których dzieje stanowią istotny element historii narodowej, dla odróżnienia od późniejszych Bułgarów Słowian do niedawna określano mianem *Protobułgarów* (*Prabǫlgarite*), a ich język – jako *protobułgarski* (*prabǫlgarskijaz*; w literaturze polskiej także *prabułgarski*; współcześnie w Bułgarii odchodzi się od tej praktyki na rzecz określeń: *Bułgarzy*, *bułgarski*).

Tradycyjnie uznaje się, iż lud, który założył w VII wieku państwo bułgarskie na Bałkanach, do końca X wieku definitywnie uległ asymilacji przeważającego żywiołu słowiańskiego. Najstarsze zabytki pisane, tzw. inskrypcje protobułgarskie (w liczbie około 100), to zabytki epigraficzne, pochodzące z VIII–IX wieku, pisane głównie w języku greckim, w zasadzie w okresie przedchrystianizacyjnym. Postrzegane są one jako cenne źródła historyczne, a ze względu na dane onomastyczne i tytułaturę możliwych także, w ograniczonym zakresie, punkt wyjścia do rekonstrukcji języka i kultury (duchowej i materialnej) ówczesnych Bułgarów.

Także po oficjalnym przyjęciu chrześcijaństwa przez Borysa Michała i dwór bułgarski (864) językiem prestiżowym i piśmiennictwa religijnego zapewne był grecki. Sytuacja zmieniła się po misji wielkomorawskiej, kiedy w Bułgarii znaleźli azyl uczniowie Metodego (Naum, Klemens i Angelary).

Konsekwencją uznania języka cyrylometodejskiego za normę skodyfikowaną na bazie dialektów języka bułgarskiego jest uznanie języka zabytków kanonu staro-cerkiewno-słowiańskiego za starobułgarskie. Nie zmienia to faktu, iż w okresie świetności dawnej Bułgarii język staro-cerkiewno-słowiański jest językiem literackim Bułgarów. Przyznać należy, że w bułgarskiej historii języka szczególną wagę przywiązuje się do zabytków powstałych w granicach ówczesnej Bułgarii, jako tych, które stanowić mogą źródło wiedzy o ówczesnym języku bułgarskim. Jako najstarsze zabytki języka bułgarskiego w Bułgarii traktowane są teksty z kręgu stołecznego Presławia i Ochrydy (przełom X i XI wieku).

Szkoła presławska przeżyła rozkwit za panowania cara Symeona. Do jej najwybitniejszych przedstawicieli należeli: Jan Egzarcha, Konstantyn Prezbiter, Czernorizec (Mnich) Chrabr i sam car Symeon. Obok przekładów (literatura konfesyjna, kodeksy prawne, kroniki, literatura piękna) powstawały w tym kręgu także dzieła oryginalne. Wśród nich w kontekście historii języka na szczególną uwagę zasługuje traktat Mnicha Chrabra *O pismenech* z X wieku, poświęcony pismu słowiańskiemu (znany z późniejszych odpisów).

Szkoła ochrydzka, związana z działalnością przybyłych z Moraw uczniów Metodego: św. Klemensa, a później również św. Nauma, w odróżnieniu od presławskiej, kultywująca głągolicę, kontynuowała działalność po upadku państwa (1018) pod panowaniem Bizancjum.

Z kręgu szkoły presławskiej pochodzą kanoniczne zabytki cyrylickie, między innymi *Księga Sawy* i *Kodeks supraski*, zaś z ochrydzkiej – głągolickie: *Kodeks zografski*, *Kodeks mariański*, *Kodeks Assemaniego*, *Psalterz synajski*, *Modlitewnik synajski*, *Kodeks Kloza*, *Karty ochrydzkie* i in.

Obie regionalne redakcje języka staro-cerkiewno-słowiańskiego różnią się przede wszystkim w warstwie leksykalnej (innowacje leksykalne w zabytkach presławskich). W niewielkim stopniu ujawniają się w nich cechy świadczące o różnicach bazy dialektalnej – są to między innymi różne zasady wokalizacji jerów (brak śladów wokalizacji jeru twardego w redakcji presławskiej), denazalizacja (w ochrydzkiej), zanik epentetycznego *l* (w presławskiej), charakterystyczna dla zabytków macedońskich litera *s* [ʒ] i in. Nowsze badania w Bułgarii kwestionują „bazę dialektalną”, wskazując, że Ochryda była też terenem działalności na przykład przybyszów z Azji Mniejszej.

W połowie X wieku, w latach panowania następcy Symeona Wielkiego, Piotra następuje kryzys wewnętrzny państwa, a w jego wyniku – rozbitcie dzielnicowe (oderwanie się Zachodniej Bułgarii z Macedonią). Porażki militarne i straty terytorialne konkurujących ze sobą dwóch państw bułgarskich doprowadzają do upadku wschodniej Bułgarii, pustoszonej najpierw przez wojska kijowskiego księcia Światosława, a następnie okupowanej przez cesarza bizantyńskiego Jana Tzimischesa.

W trakcie wyprawy wojennej na Bułgarię książę kijowski Światosław wywiozł na Ruś wiele ksiąg, które w istotny sposób wpłynęły na kształt i rozwój języka piśmiennictwa staroruskiego (tzw. pierwszy wpływ południowosłowiański).

Podbój Bułgarii przez Bizancjum (1018–1186) zasadniczo nie wpłynął na charakter piśmiennictwa, chociaż z czasem wzrost prestiżu języka greckiego przejściowo zaowocował rozluźnieniem normy i przenikaniem do tekstów bułgarskich elementów charakterystycznych dla języka naturalnego – jednak te zmiany odnosimy już do okresu średnibułgarskiego.

Za najważniejsze procesy, charakterystyczne dla okresu starobułgarskiego, częściowo znajdujące odbicie w tekstach pisanych, uważane są:

- zanik jerów w pozycji słabej; zabytki XI wieku ilustrują już mieszanie jerów, a w niektórych znajduje wyraz wokalizacja jerów mocnych *ѣ*, *ѥ* > *ѡ*, *ѥ*;

- ograniczanie / epentetycznego w zabytkach, co pozwala stwierdzić, że w tym okresie / epentetyczne definitywnie zanika;
- zacieranie się różnicy między sonantami miękkimi i twardymi – konsekwentne w tekstach zapisy sonantów jako *rb*, *lb* świadczą o usunięciu postaci miękkiej;
- w deklinacji, wzajemne oddziaływanie na siebie typów deklinacyjnych: zmiany, wahania końcówek – szczególnie przegrupowanie rzeczowników z deklinacji *-u-* do typu na *-o-*, na przykład forma D. l. poj. *synovi* zam. *synu*;
- ograniczanie deklinacji spółgłoskowych i przegrupowanie rzeczowników do typu na *-o-*, na przykład *vъ ocě* zam. *vъ očesě*;
- pojawienie się ściągniętych form przymiotnika (z odmiany złożonej) – zabytki oddają różne etapy kontrakcji, na przykład *mladajego*, *mladaago*, *mladago* (tego typu kontrakcję mamy również w imperfectum, por. *chotěše* zam. *chotěaše*);
- zanik starych form trybu warunkowego na *bimъ*, *bi* i zastąpienie ich formami aorystu *bychъ*...;
- ograniczanie form aorystu prostego i sygmatycznego z wzdłużoną samogłoską rdzenną i zastępowanie ich formami aorystu sygmatycznego II (z wygłosowym *-oxъ*), na przykład *ne pridъ razrušitъ zakona* // *ne pridochъ razrušiti zakonъ*;
- zanik krótkich imiesłowów czasowników IV koniugacji (na *-iti-*) typu *molъ*, *chvalъ* i zastępowanie ich imiesłowami typu *chvalivъ*, *molivъ*;
- ograniczenie supinum na rzecz bezokolicznika.

Okres średniobułgarski

W ogólnie przyjętej periodyzacji średniobułgarski okres rozwoju języka naturalnego dzielony jest na dwa etapy:

- 1) XII wiek – okres przejściowy;
- 2) XIII–XIV wiek – właściwy okres średniobułgarski.

Okres przejściowy obejmuje w części czasy panowania Bizancjum. W roku 1186 w wyniku działań podjętych przez bojarów bułgarskich, braci Asena i Piotra, doszło do powstania tzw. drugiego państwa bułgarskiego – na terenach między Dunajem i Starą Płaniną (w historycznej Dolnej Mezji), ze stolicą w Tyrnowie. Pod rządami dynastii Asenowiczów – a zwłaszcza cara Iwana Asena (1218–1241), Bułgaria osiągnęła ponownie status lokalnego mocarstwa „na trzech morzach”, rywalizując między innymi z Cesarstwem Nicejskim o ziemię (zlikwidowanego przez IV krucjatę w 1204 roku) Bizancjum. W jej granicach znajdowały się przejściowo na przykład Tracja z Adrianopolem, Macedonia z Salonikami, Belgrad i część Albanii. Wkrótce potem w obliczu najazdów (mongolski, serbski) i kolejnego kryzysu władzy doszło do rozpadu carstwa Bułgarii na księstwa Tyrnowa

i Widynia (wcześniej uniezależniła się Dobrudża). Ostateczny cios państwowości bułgarskiej zadali Turcy osmańscy z końcem XIV wieku (1396).

Do okresu średniobułgarskiego odnoszona jest większość innowacji, stanowiących o odrębności języka bułgarskiego – jest to ten sam z grubsza przedział czasowy, w którym ustaliły się zespoły cech określających specyfikę większości języków słowiańskich (znanych w XIX wieku!). Ponieważ językiem literackim Bułgarów wieków średnich był staro-cerkiewno-słowiański, o stanie języka naturalnego i zmianach wnioskujemy najczęściej na podstawie błędów kopistów. Bodaj pierwszym tekstem, który najpełniej ilustruje nowe cechy systemowe, jest datowana na XIV wiek *Trojanska pritča* (*Opowieść trojańska*), dołączona do kroniki Manassesa (Manasa). Jest to oryginalne streszczenie *Iliady* w konwencji romansu rycerskiego, które trafiło do Bułgarii zapewne za pośrednictwem chorwackim.

Badaczom języka naturalnego nie ułatwia zadania fakt, iż w XIV wieku na fali ruchu kodyfikacji i walki z herezjami początkowo w klasztorach na górze Athos, a następnie w kręgu patriarchy Eutymiusza Tyrnowskiego (około 1320/1330–około 1402) (tzw. *Tárnovska knižovna škola*) dokonała się kodyfikacja języka pisanego – kolejna redakcja staro-cerkiewno-słowiańskiego. Reforma pisowni i języka miała na celu weryfikację tekstów ksiąg liturgicznych, tłumaczonych z greckiego. Wprowadzone zasady pisowni (np. dystrybucji znaków nosówek, jerów, skrótów i akcentów) oraz dążenie do powrotu do tradycji cyrylometodejskiej na płaszczyźnie gramatyki i leksyki powodują archaizację języka nowo powstających przekładów i utworów oryginalnych. Z drugiej strony, bogaty i wyszukany styl (kwietyzm, „splatanie słów”) oddala normę pisaną od praktyki języka mówionego tego okresu.

Po upadku państwa bułgarskiego (1396) patriarcha Eutymiusz znajduje schronienie w klasztorze, zaś jego uczniowie i współpracownicy udają się na emigrację. Wywodzący się z tego kręgu Konstantyn Kostenecki (około 1380–trzecia dekada XIV wieku) jest autorem kodyfikacji serbskiej, zaś Grzegorz Camblak (około 1364–1420) i jego wuj Cyprian (około 1330–1406) docierają na Ruś i odgrywają ważną rolę w życiu religijnym państwa polsko-litewskiego. Warto podkreślić, że pierwsze druki cyrylickie z krakowskiej typografii Szwajpolta Fiola, na potrzeby Rusi Kijowskiej, opracowano na podstawie manuskryptów południowosłowiańskich, prawdopodobnie dostarczonych przez współpracowników Eutymiusza (w literaturze przedmiotu wkład tych ostatnich w kulturę piśmienniczą Rusi określany jest jako tzw. drugi wpływ południowosłowiański).

Wśród zabytków tzw. średniobułgarskich (XII–XIV wiek) – czyli w innej terminologii zabytków redakcji bułgarskiej – do najważniejszych z punktu widzenia rekonstrukcji zmian języka mówionego – poza *Opowieścią trojańską*, zawartą w *Kronice Manassesa* – należą między innymi *Ewangeliarz Dobromira* (XII wiek), *Ewangeliarz Dobrejczy* (XIII wiek) oraz *gramoty* (bulle) cara Iwana Asena (XIII wiek) i Iwana Szyszmana (XIV wiek).

Bardziej archaiczne językowo są psalterze – *Pogodina*, *boloński* czy *sofijski* (Iwana Aleksandra z 1337 roku). Inne, ważne zabytki, odnoszące się do tego okresu to: *Triod Szafarzyka*, *Apostoł ze wsi Slepce*, *Apostoł ochrydzki*, *Triod bitolski*, *Ewangeliarz Kochny*, *Ewangeliarz tyrnowski*, *Ewangeliarz wraczański*, *Ewangeliarz bojański*, *Apostoł ze Strumicy*, *Ewangeliarz z Banicy*, *Triod orbelski*, *Triod Chłudowa*, *Parimejnik Chłudowa* i in.

Mimo wspomnianej tendencji do powrotu do wzorców języka cyrylometodziejskiego, na podstawie zabytków piśmiennictwa zrekonstruować można najważniejsze procesy, jakim podlegał język naturalny w okresie średniobułgarskim:

- przekształcenie systemu wokalicznego: wokalizacja jerów, nosówek, prze głos *jat*, zlanie się [y] z [i];
- stwardnienie spółgłosek palatalnych;
- rozchwanie deklinacji, wahania form przypadków (do końca XIV wieku utrata fleksji imiennej w większości gwar);
- analityczny sposób stopniowania (późny średniobułgarski);
- rozwój rodzajnika (jakkolwiek jego początków upatruje się już w starobułgarskiej postaci *raboto*);
- uogólnienie końcówki *-ove* rzeczowników jednosylabowych r. męskiego l. mn.;
- wycofanie palatalizacji w 1. osobie l. poj. i 3. osobie l. mn. czasowników koniugacji na *-i-*; upowszechnienie tematu bez palatalizacji, na przykład *vidjā, vidiši* (dziś: [vid'ā], [vid'āt]) zam. pierwotnego *viždā, vidiši*;
- mieszanie końcówek imperfectum i aorystu, a także rozgraniczenie tematów, od których są tworzone czasy – imperfectum zaczyna być budowane od tematu cz. teraźniejszego;
- uogólnienie końcówki *-ěte* dla 2. osoby l. mn. trybu rozkazującego (dzisiejsze *moli, molete* < starobułgarskie *moli, molite*; *prosti, prostete* < *prosti, prostite*);
- powstanie nowej koniugacji na *-a-* (późny średniobułgarski);
- powstanie analitycznego futurum ze słowem posiłkowym *chotěti*;
- zanik imiesłowu czynnego cz. przeszłego I i imiesłowu czynnego cz. teraźniejszego;
- powstanie gerundivum – imiesłowu przysłówkowego na *-ejki, -ajki*;
- utrata liczby podwójnej czasowników i rzeczowników;
- wypieranie (do całkowitego) zaimków względnych *iže, jaže, ježe* przez zaimki derywowane od pytajnych (z partykułą *-to*);
- nowy paradygmat zaimków dzierżawczych dla 3. osoby z formy D. *-jego, jej, ich* – oraz z zaimków wskazujących i anaforycznych z sufiksami przymiotników dzierżawczych – dzisiejsze *negov, nein, techen*;
- utrata końcówek rodzajowych przymiotników i zaimków typu przymiotnikowego dla l. mn.

Piśmiennictwo bułgarskie w czasach imperium tureckiego

Po upadku państwa bułgarskiego część wykształconych elit udała się na emigrację (Serbia, Ruś, Mołdawia, Wołoszczyzna). Likwidacja świeckiego ośrodka władzy, a następnie patriarchatu bułgarskiego i podporządkowanie Cerkwi bułgarskiej patriarchatowi w Konstantynopolu w istotny sposób wpłynęły na dalszy rozwój kultury bułgarskiej (w tym piśmiennictwa).

Z wieków XV–XVI zachowało się niewiele zabytków pochodzących z ziem dawnej Bułgarii – datowany na XV wiek *Ewangeliarz praski* językowo kontynuuje wcześniejszą tradycję, a w rękopisach późniejszych coraz bardziej widoczne są z jednej strony wpływy cerkiewszczyzny ruskiej, z drugiej – serbskiej. Jest to wynikiem, po pierwsze, przenikania na Bałkany druków z Rusi, po drugie, faktu, iż zachodnia Bułgaria (wraz z północną Macedonią) włączone zostały w obszar jurysdykcji restaurowanego w 1557 roku przez wielkiego wezyra Mehmeda Sokolowicia serbskiego patriarchatu w Peći („bułgarskie” z nazwy arcybiskupstwo w Ochrydzie w tym okresie opanowywać zaczęli już duchowni greccy, a w końcu XVIII wieku zostało ono zresztą zdegradowane do rangi zwykłego biskupstwa).

Głównymi ośrodkami tradycyjnej kultury i piśmiennictwa bułgarskiego pozostały klasztory – poza klasztorami na Athosie (Zografski, Chilendarski) zwłaszcza klasztor Rilski (w którym w XV wieku działali przede wszystkim Władysław Gramatyk i Dymitr Kantakuzen), klasztor Warowitec w Etropolu, czy klasztory w okolicach Sofii. W XVI i XVII wieku istotnymi ośrodkami kultury były też Kratowo, klasztory na północ od Starej Płaniny (okolice Tetewenu, Trojanu, Tyrnowa).

W klasztorach tłumaczone były (głównie z greckiego) i kopiowane teksty o charakterze religijnym i świeckim. W XVII wieku pojawiły się oryginalne teksty, na przykład autorstwa popa Peja i Mateja Gramatyka ze szkoły sofijskiej. Tradycja rękopiśmienna zachowała konserwatywną normę językową, respektując zalecenia Eutymiusza, a w niektórych przypadkach – stosując serbską redakcję (resawską).

W okresie kiedy język piśmiennictwa na terenie Bułgarii pod okupacją turecką uległ archaizacji, na Wołoszczyźnie doszedł do głosu idiom mówiony, o czym świadczą opublikowane w XIX i XX wieku tzw. *gramoty wołosko-bułgarskie* – świecka korespondencja z kancelarii Księstw Naddunajskich. Gramoty wołoskie stały się przedmiotem zainteresowania już w pierwszej połowie XIX wieku. Ich język wykazuje już w pełni cechy uznawane za nowobułgarskie. Gramoty są datowane na XV–XVII wiek.

W dużym stopniu na ich podstawie jesteśmy w stanie stwierdzić, że do najważniejszych innowacji okresu nowobułgarskiego należą:

- wyrażanie dawnej relacji D. i C. przez wspólną formę z przyimkiem *na*;
- pojawienie się (na podstawie form perfectum) tzw. trybu nieświadka (form i konstrukcji dla wypowiedzi przejętej);

- powstanie imiesłowu cz. przeszłego niedokonanego;
- pojawienie się formy przyliczebnikowej rzeczowników r. męskiego na *-a*;
- podwajanie dopełnienia dublowanymi formami zaimków (długie + krótkie formy zaimka);
- zdania celowe wprowadzane wskaźnikiem nawiązania *za da* (obok wcześniejszego *da*);
- rozwój konstrukcji *da* + osobowa forma czasownika (na miejscu dawnego bezokolicznika).

Epoka damaskinów i damaskinarzy

Tymczasem na terenie historycznej Bułgarii pojawiają się tzw. *damaskiny* – przekłady dzieła *Thezauros* Damascena Studyty (?–1577) – wydanego w Wenecji w 1558 roku. Na uwagę zasługują ciekawe okoliczności związane z ich powstaniem: *Tezaurus* (kazania na święta cyklu kalendarzowego) nawiązywał do renesansowej idei *linguae vulgari*, postrzeganej jako niższy rejestr, a ideą *Skarbca* była dostępność (zawiera kazania; homiletyka). Tymczasem pierwszy przekład „na bułgarski” – biskupa Grzegorza z Prilepu (XVI wiek) odznaczał się dużym konserwatyzmem językowym, był to przekład na język bliższy cerkiewszczyźnie. Dopiero późniejsze przekłady (średniogórski oraz przypuszczalny rilski) wносиły istotnie elementy *linguae vulgaris*. W literaturze przedmiotu od dawna ustalił się podział na *damaskiny* redakcji macedońskiej (bardziej archaiczne językowo) i tzw. *damaskiny* nowobułgarskie (przy czym, wbrew nasuwającym się analogiom, nie wiąże się tego ostatniego zjawiska z (zachodnio)europejskim humanizmem).

Kodeksy różnią się zawartością – o ile w *damaskinach* z XVII wieku wydzielić można pewne grupy tematyczne: apokryfy, pouczenia/nauki i 12 kazań Damaskina (*damaskiny*: *protopopiński*, *trojański*, *Tichonrawowa*, *kopriwszteński*, *drjanowski*, *trewnenski*), to z biegiem czasu *damaskiny* stały się coraz bardziej zróżnicowane tematycznie i językowo, stając się tzw. kodeksami o treści mieszanej. Tematyka kodeksów obejmuje głównie przekłady dzieł obcych, z wyjątkiem rodzimych: *Narodnoto žitie na Ivan Rilski*, *Žitie na Petka Tărnowska* Eutymiusza i pojedynczych kazań Klemensa Ochrydzkiego. Daje się w nich odczuć nie tylko wpływ redakcji ruskiej, ale także, zwłaszcza w rękopisach z terenu Macedonii północnej i Bułgarii zachodniej (podlegających patriarchatowi w Peći), redakcji serbskiej.

W *damaskinach* z XVIII wieku dostrzec można pewną konsekwentną tendencję do sławizacji słownictwa i gramatyki, co zwykle kojarzone bywa z działalnością kodyfikacyjną Josifa Brodatego (około 1714–po 1758), jednego z bardziej znanych *damaskinarzy*. Za najciekawsze tematycznie i językowo kodeksy z tego okresu uważane są: *Damaskin swisztowski*, *Kodeks popa Puncza*, *Damaskin Wyrbana*.

Tak więc damaskiny to pojęcie dalece nieprecyzyjne zarówno z punktu widzenia treści, jak i formy językowej. W tradycji bułgarskiej oznacza w zasadzie rodzaj publicystyki religijnej czy, szerzej, piśmiennictwa religijnego, nie precyzując kształtu języka: w zasadzie norma językowa oscyluje od cerkiewszczyzny do języka mówionego (z obecnością tekstów – hybryd językowych). Tradycja ta przetrwa praktycznie do XIX wieku.

Stopień „cerkiewizacji” języka jest skorelowany z treścią dzieła, co jest dowodem na identyczne jak w świecie Zachodu traktowanie zasady *decorum*.

Obserwować to możemy w tekstach z początków XIX wieku – pochodzącego z Bułgarii Naddunajskiej Sofroniusza Wraczańskiego (1739–1813), jak i prekursorów piśmiennictwa z terenów Macedonii – Joakima Kyrzowskiego (1750?–1820?) i Kiriła Pejczinowicza (1770?–1845). Teksty mieszczące się w wyższym rejestrze są pisane z reguły cerkiewszczyzną, bajki (Sofroniusz), kazania – są przykładem zastosowania lokalnego idiomu kulturalnego (dialekt z cerkiewszczyzną). W przypadku wczesnych publikacji książkowych (Kyrzowski i Pejczinowicz) w jednym tomie znajdują się teksty bardzo zróżnicowane językowo.

W tekstach z pierwszej połowy XIX wieku (zarówno z Bułgarii Naddunajskiej, jak i Macedonii) bardzo wyraźna jest tendencja do wykraczania poza własny lokalny dialekt oraz asymilowanie pierwiastków, zwanych w historii języka bułgarskiego odpowiednio wschodnimi i zachodnimi. Dowodzi to istnienia pewnej ponadregionalnej wspólnoty komunikacyjnej.

W XVIII i XIX wieku sytuacja kulturalno-komunikacyjna Bułgarów przypominać może sytuację Polaków pod zaborami – brak było jednego, wspólnego centrum generującego kulturę. Bułgarzy ulegali wpływom jednostek wyższego i niższego rzędu, ale zawsze (czy: z reguły) umiejscowionych „na zewnątrz” terytorium etnicznego: Austria (Wiedeń – język niemiecki), Peć (Serbowie), Mołdawia i Wołoszczyzna (wpływy Rusi/Rosji), Święta Góra Athos i Konstantynopol (kultura języka greckiego < Francja). Niemniej istotne z punktu widzenia praktyki językowej były też idee pansławizmu i wzajemności słowiańskiej (w redakcji rosyjskiej i austriackiej), a także wierność cerkiewszczyźnie. Epokę kształtowania się nowoczesnego narodu, w tym kodyfikacji języka narodowego określa się, jak gdzie indziej, mianem odrodzenia.

Piśmiennictwo bułgarskich katolików

Wielkimi nieobecnymi w szkolnej wersji historii języka literackiego są bułgarscy katolicy, rozkwit piśmiennictwa których przypada na XVII stulecie. Z przyczyn oczywistych pozostawali oni w kręgu łaciny, natomiast już w końcu XVIII wieku wykształcili specyficzną normę pisaną (którą zresztą porzucili w połowie XIX wieku na rzecz standardu narodowego). Język ten, pierwotnie określany „ilirskim”, łączył cechy lokalnych dialektów z pewnymi wpływami chorwackimi i zapożyczeniami włoskimi, co wynikało z faktu, iż społeczność katolicka w Buł-

garii pierwotnie była niehomogeniczna – po pierwsze, katolicy bułgarscy byli potomkami osadników saskich (na zachodzie) i kolonistów dubrownickich (w miastach), zaś w wieku XVII do zbułgaryzowanych już potomków owych dołączyli nawróceni na katolicyzm potomkowie (jak głosi przekaz) paulicjan z okolic Płowdiwu. Inne znane ośrodki katolicyzmu tego okresu to między innymi Swisztow i Nikopol nad Dunajem. Z czasem, zwłaszcza po upadku ośrodka w Cziprowci (1688) i ucieczce znacznej części populacji na tereny kontrolowane przez Austrię, katolicy bułgarscy pozostawali w strefie oddziaływania misji franciszkańskich w Bośni, zaś dialekt paulicjański odegrał rolę dominującą w dalszym rozwoju języka piśmiennictwa.

W piśmiennictwie katolików bułgarskich, pozostającym w związku z kulturą chrześcijańskiego Zachodu, znalazł odbicie między innymi barok, na przykład w historiografii i poezji Petra Bogdana Bakszewa (1601–1674) czy epistolografii Petra Parczewicza (1612–1674), Filipa Stanisławowa (1608/1610–1674). Dużo wcześniej niż ich prawosławni pobratymcy, katolicy bułgarscy drukowali książki w Rzymie, Cetinju i Wenecji (najsłynniejszym bodaj wydawcą był Jakow Krajow, żyjący w XVI wieku). Na początku XVIII stulecia (już na emigracji) w życiu kulturalno-literackim katolików bułgarskich zaznaczyli obecność między innymi Krystio Pejkić (1665–1731), Jakow Pejaczewicz (1681–1738) i Franc Ksawer Pejaczewicz (1707–1781).

Język bułgarski w okresie odrodzenia narodowego⁴

Obowiązująca współcześnie periodyzacja dziejów standardu w opracowaniach o charakterze syntez w części dotyczącej odrodzenia w zasadzie wynika z zastosowania w opisie zjawisk kryteriów ekstralingwistycznych. Powszechnie wydzielane są tu trzy okresy:

- 1) wczesne odrodzenie – od *Historii słowianobułgarskiej* Paisjusza (1762) do *Elementarza* Berona (1824);
- 2) „dojrzałe” odrodzenie – okres od lat dwudziestych do połowy XIX wieku;
- 3) okres wstępnej standaryzacji języka, do wyzwolenia w 1878 roku.

Wczesne odrodzenie – od *Historii słowianobułgarskiej* Paisjusza (1762) do *Elementarza* Berona (1824)

Od XVII wieku Turcja zaczęła się otwierać na Europę, co oznaczało między innymi stopniowe bogacenie się i uniezależnianie obdarzonej licznymi przywilejami klasy kupieckiej. Oprócz tureckich Greków, Żydów, Ormian i Wołochów

⁴ Ta część artykułu stanowi poprawioną i poszerzoną wersję krótkiego szkicu historii bułgarskiego standardu, zamieszczonego w książce E. Solak, *Znaki szczególne. Językowe i wokółjęzykowe problemy bułgarskiego Odrodzenia*, Kraków 2009.

handlem zagranicznym zajmowali się też Bułgarzy. Bułgarskie kolonie kupieckie istniejące w krajach ościennych, mające swój udział w międzynarodowej sieci handlowej, rosły w siłę i ulegały wpływom europejskiego oświecenia.

Konieczność dostosowania się do standardów handlu międzynarodowego zrodziła praktyczne potrzeby: znajomości języków obcych, pisania listów handlowych, prowadzenia, księgowości, a także umiejętności poruszania się w tzw. towarzystwie.

Językiem kupieckich (i nie tylko) elit Imperium Osmańskiego stał się grecki, zaś synonimem kultury wyższej – greckie szkoły świeckie, zreformowane w duchu zachodnioeuropejskiego oświecenia, moda na europejskie wzorce zachowań (honoryfikatywność, strój europejski („alafranga”) i inne, bardziej powierzchowne, znaki „europejskości”.

Także w (zakładanych przez Bułgarów już od początku XIX wieku) pierwszych bułgarskich szkołach świeckich, mających stanowić konkurencję dla tradycyjnych szkół wyznaniowych, językiem wykładowym zasadniczo pozostawał grecki.

Idee oświeceniowe (dobra wspólnego, pożytku publicznego, rozwoju intelektualnego i postępu) nakładały się na obecne wciąż jeszcze idee wszechsłowiańskie, prowokując zainteresowanie historią i próby rekonstrukcji historii wspólnotowych.

Jedną z nich była *Historia słowianobułgarska* (1862) Paisjusza Chilendarskiego (1722?–1773), która w bułgarskim kodzie kultury wyznacza zarówno symboliczny początek odrodzenia narodowego, jak i początek nowobułgarskiego języka literackiego. *Historia* Paisjusza nie jest wprawdzie ani pierwszą historią Bułgarów, ani, tym bardziej, nie stanowi przełomu w praktyce językowej. O jej wyjątkowości zadecydował w dużej mierze zamieszczony we wstępie apel o swoistą „lojalność językową” (i nieuleganie hellenizacji) oraz apologia bułgarskości. Tekst historii jest kompilacją źródeł rodzimych, greckich, *Królestwa Słowian* Mavra Orbiniego, cerkiewnoruskiego przekładu wyciągu Piotra Skargi z *Dziejów Kościoła* Cezara Baroniusa itd. Język zaś w dużej mierze uzależniony jest od tekstów źródłowych, stąd wyodrębnić w nim można cechy nowobułgarskie, cerkiewnosłowiańskie w różnych redakcjach i in.

Poza Paisjuszem za reprezentatywnych dla tego okresu literatów uznawani są Sofroniusz Wraczański, Joachim Kyrzczowski oraz Cyryl Pejczinowicz, autorzy pierwszych wydanych drukiem książek⁵.

⁵ Kwalifikacja wspomnianych książek jako „pierwszych” wyraża perspektywę pierwszej połowy XIX wieku. Współcześnie jako bułgarskie traktowane są druki cerkiewnosłowiańskie w redakcji bułgarskiej, publikowane w XVI wieku, między innymi w Wenecji, *Abagar* katolickiego biskupa Filipa Stanisławowa (1651), oraz (ze względu na pochodzenie wydawców) *Stematografia* Żefarowicia (Wiedeń, 1741), a także elementarz cerkiewnosłowiański Marka Teodorowicza (Wiedeń, 1792). Manju Stojanow wskazuje tu też *Mahometanus dogmatice et catechetice in lege Christi* Christofora Pejicza (1717). Włączenie do kanonu kultury narodowej tradycji katolików bułgarskich nie wpłynęło zasadniczo na przewartościowanie historii standardu.

W zgodnej opinii znawców język tych autorów nie odbiega w zasadniczy sposób od praktyki wcześniejszej, określanej mianem tzw. języka damaskinów, czyli spektrum rejestrów między cerkiewszczyzną a etnolektem. Sami autorzy określają ten język jako *bolgarskij*, kwalifikując jako *prostij*, *prostějšij*, *ne knižnyj* (*bolgarskij prostij jazik*, Sofroniusz 1806; *opisase preprostějšym i ne knižnym jazykom bolgarskim Dolnije Mussii*, Pejczinowicz 1816; *bolgarskij język*, Kyrzczowski 1817).

Jest to model języka, w którym proporcje cerkiewszczyzny i etnolektu są w znacznym stopniu uzależnione od charakteru tekstu (religijny lub świecki) i jego treści (poważna lub błaha), czyli realizują swoście pojmowaną zasadę *decorum*. Nie bez znaczenia jest także kanał komunikacyjny (tekst do samodzielnego czytania lub kazanie), a więc i możliwości intelektualne docelowego odbiorcy. Osobny problem stanowi erudycja i kultura literacka tłumacza/kompilatora, a więc subiektywne standardy stosowności.

Podobnie jak damaskiny, książki Sofroniusza (*Nedelnik*, 1806, ale także niepublikowane dzieła, jak np. tzw. *Kodeks widyński I i II*), Kyrzczowskiego (*Slovo izkazanoe zaradi umiranje*, Buda, 1814, *Povest radi strašnago i vtorogo prišestvija Christova*, Buda, 1814, *Sija kniga, glagolaema Mitarstva*, Buda, 1817, *Različna poučitelna nastavljenija*, Buda, 1819) i Pejczinowicza (*Kniga sija zovomaja Ogledalo*, Buda, 1816, i *Kniga glagolaemaja Utešenje grešnym*, Saloniki, 1840) zawierają różne gatunkowo teksty, co przekłada się na wewnętrzne zróżnicowanie języka. Dla modlitw, przytaczanych fragmentów *Ewangelii*, *Psalterza*, *Apostoła* itp. zarezerwowana jest cerkiewszczyzna, zaś wyjaśniające je nauki czy kazania, tradycyjnie wiązane z niższym rejestrem, realizowane są w etnolekcie, nacechowanym cerkiewszczyzną, głównie za sprawą wplecionych cytatów i utartej frazeologii.

Na tle tekstów Pejczinowicza i Kyrzczowskiego język *Nedelnika* wyróżnia się przede wszystkim mocniej zaznaczoną obecnością leksyki kulturalnej, okazjonalnie wyjaśnianej za pomocą umieszczonych w nawiasie synonimów z rejestru potocznego na przykład: *obilno* (*bol*), *pojas* (*remak*), *vraskata* (*remaka*), *na drugaryte si* (*na ortacyte si*), *gemii* (*kaicy*), *priemvat* (*pověrvat*), *po bordeite* (*po slamenite kăštja*), *edna litra* (*měra*), *uranet* (*bijat*), *ne preljubodějstvuvaj* (*ne skurvej*), *mečtanie* (*prividenie*), *sumni sja* (*šupelendisa*), *stonačalnik* (*juzbašija*) itp. Istotna jest także różnica bazy gwarowej wspomnianych autorów – wschodnia Bułgaria u Sofroniusza i Macedonia u Pejczinowicza i Kyrzczowskiego (choć u Sofroniusza wskazuje się pewne cechy charakterystyczne dla narzecza zachodniego, a u Kyrzczowskiego – typowo wschodniobułgarskie).

„Dojrzałe” odrodzenie – okres od lat dwudziestych do połowy XIX wieku

Za symboliczny początek nowego etapu w historii standardu, obejmującego lata dwudzieste–czterdzieste XIX wieku uznaje się opublikowanie pierwszego świeckiego podręcznika w języku bułgarskim. Był nim elementarz (*Bukvar s različni poučenja*, 1824), który przeszedł do historii jako *Riben bukvar* (*Elementarz z rybą*), napisany przez pochodzącego z miasteczka Koteł, a działającego w diasporze braszowskiej Petra Berona (1799?–1871).

Elementarz wyszedł w okresie, kiedy w środowisku autora standardem i synonimem dobrego wykształcenia były szkoły świeckie z wykładowym językiem greckim. We wstępie Beron postulował potrzebę nauczania w języku etnicznym, udzielając też pewnych wskazówek dotyczących sposobu, w jaki może być wykorzystywany jego podręcznik. Dlatego też elementarz Berona uznaje się jednocześnie za pierwszy bułgarski manifest oświatowy.

Język *Elementarza* Berona był w przeszłości przedmiotem wielu dyskusji, zaś wyrażane przy okazji tychże opinie przyczyniły się w znacznym stopniu do pewnej mitologizacji książki. Podkreślano wyjątkowy charakter języka *Elementarza*, który, z jednej strony, miał być prekursorski jako *živa govorima narodna reč* ‘żywa mowa ludowa’, *chubav bălgarski ezik* ‘ładny język bułgarski’, z drugiej strony – mocno osadzony w tradycji wcześniejszego piśmiennictwa.

Przejawem tego ostatniego jest na przykład fakt, że w tekście nie odnajdujemy (a jeśli pojawiają się, to sporadycznie) charakterystycznych dla bazy gwarowej autora zjawisk fonetycznych: przejścia palatalnych $d', t' > k', g'$, redukcji samogłosek (pochylenie realizujące się jako podwyższenie artykulacji). Z drugiej strony znajdują miejsce w *Elementarzu* leksyka cerkiewnosłowiańska i zapożyczenia rosyjskie, niektóre cechy typowe dla języka pisanego, na przykład postpozycja zdań podrzędnych z relatorem *kojto*, *kojato*, *koeto* ‘który’, pisownia wybranych leksemów w duchu tradycji cerkiewnej (*dolg*, *put*, *pervo*) i inne, a także, znana już z *Nedelnika*, praktyka opatrywania wyrazów uznanych za trudniejsze przypisami. Także pewne cechy traktowane jako morfologiczne i/lub fonetyczne (partykuła czasu przyszłego *šte*, rodzajnik l. mn. *tě*), niewynikające z bazy gwarowej Berona, zapisać można na karb wpływów tradycyjnego piśmiennictwa (Георгиева, Жедев, Станков 1989: 95–103).

Cechy te pośrednio dowodzą, że język *Elementarza* od strony formalnej nie stanowi aż tak radykalnego przełomu. Jako pierwszy opublikowany tekst świecki *Elementarz* pokazuje jednak, że przekroczenie granicy między językiem-hybrydą a etnolektem w piśmiennictwie bułgarskim dokonało się już znacznie wcześniej. Po odrzuceniu elementów charakterystycznych dla kontekstu religijnego (cytatów, utartej frazeologii, konserwujących fleksję nazw i określeń) oczom naszym ukazuje się nie „żywa mowa”, a opracowany intelektualnie model języka pisanego. Całkowitego „wyzwolenia” od cerkiewszczyzny trudno oczekiwać, ponieważ

wykładnikiem literackości pozostaje mocno „zeslawizowana” warstwa leksykalna oraz tradycyjna pisownia. W tym sensie zaszczytny tytuł „budowniczego języka”, „świadomie wykorzystującego materiał cerkiewnosłowiański i etniczny” dotyczy w tym samym stopniu Berona, co jego poprzedników.

W latach dwudziestych XIX wieku wyszły jeszcze dwa elementarze (w 1825 i 1826 roku), ale prawdziwą erę podręczników rozpoczynają lata trzydzieste. Rekoradowy pod tym względem jest rok 1835, kiedy na 16 wydanych książek 14 to podręczniki i pomoce dydaktyczne (tablice, rozmówki, wzory pisania listów). Wszystkie one były przygotowane przez nauczycieli – o. Neofita Chilendarskiego (około 1785–1848), o. Neofita Rilskiego (1793–1881) i Christakiego Pawłowicza-Dupniczanina (1804–1848). Podręczniki (te i późniejsze) w decydującym stopniu wpłynęły na kształtowanie się rodzimej terminologii poszczególnych dziedzin. Niewątpliwie miały także swój udział w standaryzacji normy kulturalnej posługującej się nimi młodzieży. Zaznaczyć wypada, że pierwsze podręczniki bułgarskie tłumaczone były z greckiego, francuskiego i rosyjskiego.

Ogółem w latach 1806–1840 wyszło drukiem 55 książek bułgarskich, z czego (nawet nie licząc katechizmu rozumianego jako podręcznik, przekładu *Żywota św. Aleksego* czy opisu klasztorów na Athosie) ponad połowę (30) stanowią utwory o tematyce religijnej, w tym trzy przekłady *Nowego Testamentu*. Całości dopełnia (dokonany przez Neofita Ryłskiego) przekład *hatiszerifu* (okólnika sułtańskiego), jako jedna z pierwszych prób odwzorowania stylu administracyjnego, oraz almanachy-kalendarze (w tym tłumaczenie fragmentów *Poor Richard's Almanack* Franklina w przekładzie Krystewicza jako *Mudrosti dobrego Richarda*).

Ciekawym zjawiskiem są przedmowy do pierwszych książek, zawierające niekiedy wiele odniesień do kontekstu i szczegółów tworzącego się patriotycznego dyskursu oświatowo-wydawniczego. Można je traktować jako zwiastun rodzimej świeckiej publicystyki. Jednym z jej pionierów jest (piszący głównie po rosyjsku) Wasyl Apriłow (1789–1847).

Apriłow, na którym ogromne wrażenie zrobiła praca rosyjskiego uczonego Jurija Iwanowicza Wenelina (1802–1839) *Dawni i współcześni Bułgarzy*, zaproponował autorowi w imieniu swoim i innych kupców bułgarskich z diaspory pomoc w zbieraniu materiałów historycznych i folklorystycznych do naukowego opracowania dziejów Bułgarów. Zainicjowana i monitorowana przez Apriłowa akcja zatoczyła szerokie kręgi, obejmując nie tylko środowisko diaspory, ale i bułgarskich nauczycieli oraz ich wychowanków w Turcji. Rezultatem było wzmożone zainteresowanie Bułgarów historią ojczyzną i odkrycie rodzimego folkloru.

Ze swojej strony stał się Apriłow dokumentalistą i ambasadorem bułgarskiej akcji oświatowo-kulturalnej. Można zaryzykować twierdzenie, że obraz dokonującej się w pierwszej połowie XIX wieku kodyfikacji wiele mu zawdzięcza. Stąd, jakkolwiek początki bułgarskiej oświaty (szkoły dla Bułgarów organizowane przez Bułgarów) odnoszone są już do przełomu XVIII i XIX wieku, do historii jako pomysłodawca zintegrowanego, narodowego systemu oświaty wszedł właś-

nie Wasyl Apriłow. Z jego (i Nikołaja Pałauzowa) inicjatywy powstała w 1835 roku w Gabrowie szkoła „metodą wzajemną” – symbol jedności narodowej.

Szkoła, ufundowana głównie ze środków i donacji diaspory, stała się fundacją, zarządzaną z Odessy przez Apriłowa. Mogli w niej studiować młodzi, zdolni, acz niezamożni (nauczanie było bezpłatne) chłopcy z całej Bułgarii. Najzdolniejsi z nich dzięki pozyskiwanym i fundowanym (przez osoby fizyczne i instytucje) stypendiom mogli kontynuować naukę w placówkach oświatowych w Rosji – średniego i wyższego szczebla.

Stąd, o ile pierwsze książki i podręczniki są dziełem wykształconych kupców i nauczycieli, w tym mnichów (najczęściej także wywodzących się z rodów kupieckich) z solidnym, najczęściej greckim wykształceniem, z czasem do gry wchodzi wychowankowie szkół bułgarskich i/lub rosyjskich. Jest to dosyć istotne z punktu widzenia transferu zapożyczeń – leksykalnych, ale i systemowych: jak choćby na przykład konkurencja nazw/określeń syntetycznych i analitycznych.

W latach trzydziestych XIX wieku w otoczeniu i z udziałem Apriłowa zainicjowana została dyskusja na temat wyboru modelu języka narodowego. Doprowadziła ona do wyodrębnienia się kilku stanowisk, popartych projektami kodyfikacyjnymi, obejmującymi zakres od demokratycznego „pisać, jak się mówi”, po silnie archaizowany, inspirowany cerkiewszczyzną, mniej lub bardziej konsekwentny, model gramatyki.

Praktyka językowa, a także wyrażone *expressis verbis* opinie na temat kształtu języka, w jakim powinni pisać Bułgarzy, znane są w nauce pod nazwą *problemu szkół językowych pierwszego ćwierćwiecza XIX wieku*, odpowiednio: *nowobułgarskiej* (Petyr Beron, Iwan Bogorow, Wasyl Apriłow), i *cerkiewnosłowiańskiej* (Serb Konstantin Ognianowicz, 1798–1858, Christaki Pawłowicz, Konstantin Fotinow, 1790–1858). W przeszłości wyróżniano jeszcze trzeci nurt, kompromisową *szkołę słowianobułgarską*, kojarzoną z osobą Neofita Rilskiego. Współcześnie przyznaje się, że praktyka językowa tego autora nie uzasadnia wydzielenia takiej kategorii, a przemawia za uznaniem go za przedstawiciela szkoły nowobułgarskiej.

Za reprezentatywne dla wczesnego etapu kodyfikacji (lata trzydzieste–czterdzieste) uważane są gramatyki Neofita Rilskiego (1835), Christakiego Pawłowicza (1833 i 1845) oraz *Pyrvička bălgarska gramatyka* (1844) Iwana Bogorowa (1821–1892). Mimo różnic wspólne wszystkim literatom tego okresu były dbałość o słowiański charakter leksyki i poszukiwania wspólnej konwencji ortograficznej (choć proponowane rozwiązania niekiedy znacznie się różniły, tym bardziej że stosowano zarówno czcionkę cerkiewną, jak i adaptowaną grażdankę).

Działalności o. Neofita i innych nauczycieli, pochodzących z zachodniej Bułgarii, a także oddziaływaniu literatury pochodzącej z tego regionu przypisują dziś badacze bułgarscy ustalanie się już w tym okresie jako normy nieujawniania w pisowni zmiękczenia spółgłosek przed samogłoskami rzędu przedniego oraz podwyższenia artykulacyjnego samogłosek nieakcentowanych, charakterystycznych dla centralnych gwar bałkańskich (wymowa [a], [o], [e] odpowiednio jako [ă], [u], [i]). Z tej (zachodniej) tradycji wywodzą się także postaci klitycznych

form zaimków *me, te, se* (wschodnie *ma, ta, sa*) i postać rodzajnika l. mn. *-te* (wschodnie *-ti*) ujęte w kodyfikacji Neofita Rilskiego, współcześnie normatywne. Jako przejaw kontynuowania tradycji piśmienniczej uważane jest też powszechne stosowanie (i skodyfikowanie) postaci *uŕe* [šte] partykuły (pierwotnie 3. osoby czasownika) tworzącej konstrukcje cz. przyszłego – mimo że nie jest ona najczęściej występującą w dialektach.

Dyskusje językowe pierwszej połowy XIX wieku są analogiczne do sporów prowadzonych w tym czasie przez bałkańskich sąsiadów (zwłaszcza Greków, Rumunów i Wołochów), korespondują też z rozważaniami innych odradzających się narodów Europy, dającymi się sprowadzić do dylematu: pisać, jak się mówi, czy reanimować klasyczne wzorce z odległej przeszłości. W przypadku bułgarskiego dyskursu sprowadzenie go do szkół czy opcji jest pewnym uproszczeniem na potrzeby modelu.

W istocie niektórzy z autorów, piszący wcześniej z powodzeniem w języku opartym na etnolekcie, pod wpływem sugestii Jurijsa Wenelina (*O zarodyše...*, 1842), który radzi Bułgarom między innymi pozbyć się rodzajnika i zbliżyć język do starych wzorów, zaczynają świadomie archaizować język, na przykład rezygnując z rodzajnika na rzecz restytucji końcówek imiennych. Jaskrawym przykładem jest tutaj drugie wydanie gramatyki Christakiego Pawłowicza, wyraźnie kontrastujące z pierwszym, albo podobna zmiana w praktyce literackiej Konstantina Fotinowa, tłumaczona przez autora w artykule *Măčno e čovek da poznae sebe si* („Ljuboslovie”, 1846) zapoznaniem się z gramatyką (cerkiewnosłowiańską) Antuna Mrazovicia⁶ i najnowszymi odkryciami zabytków słowiańskich. Z publikacją *Glagolita* J. Kopitara wiąże się też wprowadzenie znaku dużej nosówki przez Bogorowa (autorzy wcześniej utożsamiali starobułgarski z redakcją ruską, stąd nie było to możliwe).

Propagowanie oświaty w języku narodowym, wydawnictwa i inicjatywy kulturalne sprzyjały konsolidowaniu się różnych środowisk Bułgarów w publiczność autorsko-czytelniczą, stwarzając przesłanki dla standaryzacji języka. Przełom lat czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku jest też początkiem innej instytucji kulturalnej, o nazwie *čitalište* (czytelnia), spełniającej także funkcje klubu czy świetlicy, ogniskującego życie kulturalne i towarzyskie miejsca amatorskich przedstawień, koncertów itp. Czytelnia bułgarska w Konstantynopolu wydawała ponadto popularne czasopismo („Čitalište”) o zasięgu ogólnokrajowym, a Bułgarzy w Wiedniu pod egidą czytelnii *Napredāk* (*Postęp*) wspierali finansowo rodaków, podejmujących studia na terenie Austro-Węgier.

Wśród czynników, które odegrały znaczącą rolę w kształtowaniu standardu, obok szkół i podręczników wymienia się działalność przekładową w ogóle. Instrumentem standaryzacji, ale i czynnikiem sprzyjającym kształtowaniu się stylów była też prasa, której początki związane są z latami czterdziestymi XIX

⁶ Gramatyka cerkiewnosłowiańska Antuna Mrazovicia stanowi przeróbkę (adaptację na potrzeby szkół serbskich) wcześniejszej gramatyki Melecjusza Smotryckiego.

wieku. W latach 1844–1846 Konstantyn Fotinow (1790–1858) wydawał w Smyrnie almanach „Ljuboslovie” (*Filologia albo Literatura*)⁷, natomiast w 1846 roku w Lipsku Iwan Bogorow podjął się wydawania gazety „Bălgarski orel” („Bułgarski Orzeł”)⁸. W dwa lata później w Konstantynopolu Bogorow założył gazetę „Carigradski vestnik” („Gazeta Konstantynopolitańska”), która, po przejęciu pisma przez innego wydawcę, wychodziła do 1862 roku.

Okres wstępnej standaryzacji języka do wyzwolenia w 1878 roku

Mimo przejściowej mody na język archaizowany, w drugiej połowie XIX wieku niekwestionowaną przewagę zyskuje idiom kwalifikowany jako nowobułgarski, czyli systemowo oparty na etnolekcie, w którego intelektualizacji sporą rolę odegrały cerkiewszczyzna (rozumiana i jako cerkiewszczyzna, i jako idiomu przez nią współtworzone) oraz (jak się uważa) rosyjski. Mimo widocznej jeszcze u niektórych autorów – zwłaszcza w latach pięćdziesiątych – świadomej archaizacji języka (np. Georgi Sawa Rakowski (1821–1867), projekt Gregora Pyrliczewa (1830–1893), powszechnie uznaje się, że na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX wieku można już mówić o obecności w znacznym stopniu zuniifikowanego, a jednocześnie funkcjonalnie i stylistycznie zróżnicowanego modelu języka ogólnego, czego dowodem są pierwsze dojrzałe (spełniające kryterium estetyczne) próby oryginalnej twórczości literackiej.

W drugiej połowie XIX wieku wzrasta liczba tytułów prasowych, pojawiają się czasopisma profilowane, adresowane do wybranych grup czytelników, pisemka dla dzieci, pisma specjalistyczne, w tym typowo literackie, pisemka humorystyczne, lokalne gazety środowiskowe oraz gazety określonych ugrupowań politycznych. W odróżnieniu od prasy krajowej, w której cenzura dopuszcza krytykę ustroju tylko w aspekcie kościelnym, prasa emigracyjna ugrupowań radykalnych (głównie w Rumunii) staje się trybuną ruchu narodowyzwolenieckiego i rewolucji demokratycznej.

Do najaktywniejszych publicystów krajowych tego okresu należą: Petko Raczew Sławejkow (1827–1895), na emigracji – Georgi Sawa Rakowski, Ljuben Karawelow (około 1834–1879) i Christo Botew (1847/1848–1876), w konserwatywnych kręgach diaspory między innymi Pandeli Kisimow (1832–1905). W Konstantynopolu Bułgarskie Towarzystwo Literackie wydaje (od 1848 roku) periodyk „Bălgarski knižici”, poświęcone rodzimej literaturze. Zamieszcza ono również opinie i oceny dotyczące kwestii językowych.

Ze szkołami i czytelniami (nierzadko sytuowanymi w budynku szkoły) związane są też początki innej instytucji kultury, mianowicie teatru narodowego. Choć

⁷ W 1842 roku ukazał się egzemplarz sygnałny czasopisma.

⁸ W sumie wyszły tylko trzy numery, każdy pod innym tytułem.

za pioniera animatorów bułgarskiego teatru uchodzi nauczyciel z Szumenu, Sawa Dobropłodny (1820–1894), początki profesjonalnego teatru związane są z nazwiskiem jego ucznia, Dobrego Wojnikowa (1833–1878). Jako nauczyciel w rodzinnym mieście (1858–1864) Wojnikow zasłynął stworzeniem kółka teatralnego (odgrywającego pisane przez niego dialogi) oraz uczniowskiej orkiestry. W 1864 roku osiadł w Braile, w którym rok później założył trupę teatralną, reżyserując własne sztuki (*Stojan vojvoda*, *Rajna knjaginja*, *Pokrăstvane na preslavskija dvor* i in.). Choć jego dramaty o wymowie patriotycznej były niezwykle popularne, nie znajdowały uznania w oczach krytyków. Do kanonu weszła jego satyra obyczajowa – komedia *Krivorazbranata civilizacija* (*Opacznie pojęta cywilizacja*), zaś sławę pierwszego bułgarskiego dramaturga odebrał mu Wasyl Drumew (około 1840/1842–1901), autor dramatu *Ivanko, ubiecat na Asenja I* (*Iwanko, zabójca Asena I*, 1872).

Za najwybitniejszego prozaika tego okresu i twórcę nowoczesnej prozy narracyjnej uznawany jest Luben Karawelow, pisarz tworzący w trzech językach: rosyjskim, serbskim i bułgarskim. Karawelow był jednym z Bułgarów studiujących w Moskwie. Pobyt w Rosji i atmosfera radykalnych kręgów młodzieży akademickiej, słowianofilstwo i lektura Hercena i Czernyszewskiego wpłynęły nie tylko na jego poglądy polityczne, ale i ukształtowały jego estetykę. Opowiadania i mikropowieści Karawelowa należą zasadniczo do nurtu literatury zaangażowanej – programowa ludowość staje się pretekstem do przypomnienia męczeństwa narodu bułgarskiego, dążeń niepodległościowych Bułgarów i krytyki ustroju.

Obok świetnie rozwijającej się publicystyki społeczno-politycznej, przekładów i adaptacji klasyki (w tym kompletny przekład *Biblii*), druga połowa XIX wieku przynosi także inne znaczące dzieła literatury pięknej – poza wspomnianą już twórczością oryginalną w zakresie dramatu i prozy – pojawiają się dojrzałe utwory poetyckie.

Dруга połowa XIX wieku obok tomów folkloru przynosi poezję, inspirowaną folklorem i historią, bogato reprezentowaną lirykę patriotyczną itd. Niewątpliwie najbardziej wszechstronnym poetą, któremu Bułgarzy zawdzięczają odwzorowanie wielu gatunków poetyckich, jest Petko Raczew Sławejkow, jeszcze w latach siedemdziesiątych XIX wieku uważany za najwybitniejszego poetę bułgarskiego. Jednak za największego poetę narodowego, wieszczą i geniusza uważa się współcześnie Christo Botewa, autora, którego dorobek poetycki, szacowany na około 20 wierszy, traktowany jest jako jedyny w swoim rodzaju, nie tylko ze względu na niewątpliwe walory artystyczne, ale i w kontekście tragicznej śmierci poety, który nie zawahał się złożyć życia na ołtarzu ojczyzny.

Obok twórczości Sławejkowa i Botewa do kanonu poezji odrodzenia weszły także teksty mniej udane pod względem artystycznym, niemniej ważne ze względu na oddziaływanie lub pod pewnymi względami pionierskie. Wspomnieć należy tu na przykład lirykę patriotyczną Rakowskiego, Konstantyna Miładinowa (1830–1862), Lubena Karawelowa czy Stefana Stambolowa (1854–1895), a także próby poematu romantycznego, jak *Leśny wędrowiec* (*Gorski pătnik*, 1857) Ra-

kowskiego, traktujący o hajdukach, podejmujących walkę o wyzwolenie ojczyzny, *Czarny Arab i Hajduk Sider* (*Čer arap i Hajdut Sider*, 1868) Nikoły Kozlewa (1824–1902) o zmaganiach tytułowego hajduka z tureckim dostojnikiem, czy *Krwawa koszula* (*Kărvava košulja*, 1870) Rajka Žinzifowa (1839–1877) o cierpieniach ludu pod jarzmem tureckim na przykładzie tragicznej śmierci młodego Bułgara.

Spśród licznych organizacji i instytucji bułgarskich XIX wieku na polu kultury, oświaty i nauki należy wymienić Bułgarskie Towarzystwo Naukowe w Brailu (*Bălgarskoto knižovno društvo v Braila*, 1869), skupiające elity wykształconych rodaków z kraju i diaspory, które, już w warunkach nowego państwa bułgarskiego, w 1911 roku przekształciło się w Bułgarską Akademię Nauk.

Mimo względnie ustabilizowanego wzorca języka i wstępnej kodyfikacji przez cały ten okres dają znać o sobie pewne różnice wynikające z różnych baz dialektalnych autorów. Powszechne przekonanie o potrzebie ich przezwyciężenia znajduje wyraz w dyskusji, której istotny element stanowią poparte praktyką językową projekty normalizacyjne, określane w historii standardu jako *novi knižovnoezikovi szkoli*: płowdiwska, tyrnowska, szkoła Karawelowa oraz szkoła Marina Drinowa (1838–1906).

W literaturze bułgarskiej szeroko rozumianym problemom ortografii poświęca się z reguły sporo miejsca, toteż z konieczności wypada dokonać przynajmniej ogólnego przeglądu poszczególnych stanowisk.

Najwcześniej, bo w końcu lat pięćdziesiątych, ukształtowała się praktyka tzw. szkoły płowdiwskiej, której zasady zawarte zostały w broszurze Najdena Gerowa (1823–1900) *Njakolko misli za blăgarskij jazik i za obrazovanieto u blăgariti* (1852) i w gramatyce Joakima Gruewa (1828–1912) z 1858 roku (wielokrotnie wznawianej). Normę tę stosowano w środowisku związanym nie tylko z Płowdiwem, ale i Konstantynopolem, co w dużym stopniu tłumaczy charakterystyczną dla niej tendencję do łączenia elementów językowego Zachodu i Wschodu. Istotnym jej czynnikiem była etymologizująca ortografia. Teoretycznie eliminowała ona przenoszenie na grunt języka pisanego różnic, których źródło stanowiła fonetyka, na przykład pisownia *ѣ* jednoczyła zachodnią wokalizację *e* ze wschodnią *'a/e*, *ѧ* – rozwiązywała kwestię regionalnych wokalizacji (*ă*, *a*, *u* itd.). Powszechnie uznaje się, iż do lat siedemdziesiątych norma ta dominowała. Ortografię płowdiwską stosowali między innymi współpracujący z prasą konstantynopolitańską autorzy z Macedonii.

Normą nieco późniejszą, choć w istocie stosowaną równolegle, była tzw. szkoła tyrnowska, wiązana z nazwiskami Nikoły Michajłowskiego (1818–1892) i Iwana Momczilowa (1819–1869) (*Gramatika na novobălgarskija ezik*, 1868), w której badacze widzą model inspirowany językiem Tyrnowa i kontynuację modelu nowobułgarskiego z pierwszej połowy XIX wieku. W opozycji do płowdiwskiej niektóre postulaty normatywne szkoły tyrnowskiej konserwują cechy charakterystyczne dla Bułgarii Wschodniej – realizacja płynnych (*ră/ăr*), postać rodzajnika *r*. męskiego, pisownia ujawniająca miękkość tematów czasowniko-

wych, postaci enklitycznych form zaimków (*ma, ta, sa*) itp. W opinii autorów podręczników standardu norma ta zaczyna dominować po wyzwoleniu, kiedy działalność ośrodków bułgarskich poza granicami uległa marginalizacji (dotyczy to też Płowdiwu jako stolicy pozostającej do 1885 roku w ramach kontrolowanej przez Turcję Rumelii Wschodniej).

Szkoła Karawelowa to właściwie norma charakterystyczna dla Karawelowa (później także Botewa), oparta, jak się powszechnie uważa, na jego rodzimej bazie dialektalnej (Kopriwsztica), łączącej cechy wschodnie i zachodnie. Istotną cechą praktyki językowej tej „szkoły” stanowi częściowe uproszczenie ortografii, przez między innymi pozostawienie po jednym znaku dla [ă], [i] – wcześniej na oznaczenie każdej z tych głosek stosowano po trzy litery. Pisownię tę stosowały czasopisma emigracyjne redagowane przez Karawelowa i Botewa.

Tak zwana szkoła Drinowa, czyli projekt Marina Drinowa, uważany za jedno z pierwszych przedsięwzięć Bułgarskiego Towarzystwa Naukowego, postulowała oparcie języka ogólnego na szerokiej podstawie gwarowej, proponowała także uproszczoną ortografię (charakterystyczne było zastąpienie znaku *uy* zapisem *um*). Szkole Drinowa przypisuje się na przykład normalizację form klitycznych zaimków w postaci *me, te, se*, końcówkę l. mn. rzeczowników r. męskiego *-i*, postać rodzajnika l. mn. *-te*, oboczności *ăl/lă* i *ăr/ră* i in. Pisownię tę stosowało *Periodičesko spisanie*, organ Bułgarskiego Towarzystwa Naukowego, co niewątpliwie wpływało na jej prestiż.

Mimo iż dyskusje na temat bazy dialektalnej trwają do lat siedemdziesiątych XIX wieku, praktyka językowa, która ustaliła się w latach pięćdziesiątych, w zasadzie oznaczała wstępną standaryzację. Zaznaczyć wypada, iż obok wspomnianej gramatyki Gruewa (1858), w pewnym sensie nawiązującej do gramatyki Neofita Rilskiego czy późniejszej gramatyki Momczilowa (1868), w obiegu było także wiele innych podręczników, przygotowywanych przez nauczycieli pochodzących z różnych rejonów.

Zainicjowana przez „Gazetę Konstantynopolińską” dyskusja na temat bazy dialektalnej przybierała często charakter konfrontacji, obok konstruktywnych i rzeczowych propozycji nierzadkie było także dezawuowanie oponentów i ich osiągnięć przez krytykę ich języka. Do historii standardu przeszły anegdoty, świadczące o temperaturze sporów, jak choćby określenie języka Bogorowa mianem *prосто-старо-бабо-влячо-вартинарско-цигано-булгарскиј език*, krytyka autorów gramatyk, kodyfikujących rzekomo nie język bułgarski, a własne narzecze czy wręcz idiolekt itp. W dyskusji zabrali głos zarówno zwolennicy bazy poli-, jak i monodialektalnej. Swoich zwolenników miał też pomysł skodyfikowania języka bułgarskiego na podstawie dialektu macedońskiego. Kiedy jednak w roku 1868 Kuzman Szapkarew (1834–1909) wydał elementarz dla szkół macedońskich (*na malko po-vrazumitelno narečie* ‘w nieco bardziej zrozumiałym narzeczu’), którego język, oparty na lokalnej gwarze, jaskrawo kontrastował z praktyką wcześniejszą, elementarz został poddany krytyce; podobne zarzuty stawiane były także autorom z Bułgarii Naddunajskiej i Tracji, promującym swoje normy regionalne.

Zasadniczo jednak – w praktyce literackiej drugiej połowy XIX wieku znajdujemy kontynuację tendencji, jaka dała się zaobserwować u pisarzy wcześniejszych – włączania elementów spoza własnego systemu dialektalnego i relatywną stabilność konserwatywnej ortografii, wyrastającej z różnych tradycji regionalnych oraz, co nie bez znaczenia, puryzm rozumiany jako sławizacja leksyki, zaś w przypadku zapożyczeń cerkiewno-rosyjskich – ich bułgaryzacja (*pobǎlgarjavane*).

Inaczej rozumie puryzm Iwan Bogorow, autor słowników bułgarsko-francuskiego i francusko-bułgarskiego (1868–1872). Do historii przeszedł on głównie jako autor chybionych neologizmów, podczas gdy współcześni (Neofit Rilski) zarzucali mu nawet, iż słownik francuski przepisał cyrylicą! Puryzm Bogorowa skierowany był głównie przeciwko charakterystycznej dla lat sześćdziesiątych XIX wieku rusyfikacji języka (wspieranej np. przez Wazowa – por. słynny cytat: „Potrzebujemy słów!”).

Dla badaczy języka XIX wieku istotną wskazówkę dotyczącą chronologii standaryzacji stanowią zmiany redakcyjne w kolejnych wydaniach niektórych utworów (np. Błyskowa i Drumewa – to samo dotyczy późniejszych, aktualizowanych wydań dzieł Wazowa).

Współcześnie uznaje się, iż w bułgarskim standardzie kulturalnym, ukształtowanym w okresie odrodzenia, niezależnie od faktu, iż w drugiej połowie XIX stulecia liczebnie, ale i pod względem aktywności literackiej wyraźnie dominowali pisarze pochodzący ze wschodu (rejonu Bałkanu Centralnego), doszło do pewnej syntezy elementów dialektu wschodniego i zachodniego.

Za standardowe współcześnie cechy proveniencji zachodniobułgarskiej – obok wspomnianej już twardej wymowy spółgłosek przed samogłoskami rzędu przedniego i nieznacznego (w porównaniu ze wschodnim) pochylenia nieakcentowanych *a*, *o* uważa się między innymi brak jotacji przed *e* (nagłosowym i po samogłosce), zachowanie akcentowanego *a* (na wchodzie *ǎ*) w końcówce rzeczowników rodzaju żeńskiego, imiesłów przysłówkowy na *-ejki* (*pišejki*), brak końcówki biernika imion i nazwisk mężczyzn itd.

Najważniejszymi cechami standardowymi pochodzenia wschodniobułgarskiego są alternacja *'a : e* jako wynik przegłosu *jat* (na zachodzie wymowa ekawska), obecność spółgłosek miękkich w niektórych kategoriach (*nosja* vs. zach. *nosa* ‘noszę’, *učitelja* vs. zach. *učitela*), akcent ruchomy (vs. paroksyttoniczny lub proparoksyttoniczny), metateza *ǎr/rǎ*, *ǎl/lǎ*, końcówki 1. osoby l. poj. i mn. czasowników I i II koniugacji *-a* (*-m*), *-ja* (*-m*) vs. zach. *-m* (*-me*) itd.

Język bułgarski od 1878 do 1944 roku

Historia standardu po uzyskaniu niepodległości to jakościowo nowy etap, w którym pieczę nad oświatą, językiem i kulturą narodową przejmują organa i instytucje państwowe – między innymi ministerstwo oświaty, uniwersytet oraz konty-

nuująca tradycje Towarzystwa Naukowego, Bułgarska Akademia Nauk. Do 1885 roku (tzw. Zjednoczenia) obok stołecznej Sofii i (nieco marginalizowanego) Tyrnowa istotną rolę ośrodka kultury spełniała stolica Rumelii Wschodniej – Płowdiw. Po 1885 roku sytuacja się zmieniła.

Tak zwany okres przejściowy oraz udział wojsk i urzędników rosyjskich w tworzeniu armii i administracji Księstwa Bułgarii nie pozostał bez wpływu na pewne aspekty języka: zwłaszcza w dziedzinie leksyki administracyjnej, społeczno-politycznej, jak i wojskowości wpływ języka rosyjskiego okazał się niezwykle trwały (*деловодител* ‘kancelista’, *приход* ‘przychód’, *разноски* ‘wydatki’, *избирател* ‘wyborca’, *пълномощно* ‘pełnomocnictwo’, *полк* ‘pułk’, *пехота* ‘piechota’, *засада* ‘zasadzka’, *пота* ‘rota’ itd.).

Gusta czytelnicze kształtują w tym czasie pisarze tej miary, co Iwan Wazow (1850–1921), Zachari Stojanow (1850–1889), Konstantin Weliczkow (1855–1907), Todor Włajkow (1865–1943), Aleko Konstantinow (1863–1897) i in. Dokonanie w okresie wcześniejszym wstępnej kodyfikacji umożliwiło podjęcie prób bogacenia zasobu leksykalnego na podstawie słownictwa gwarowego (rzadziej) albo zdiagnozowanego/adaptowanego i sprawdzonych schematów słotwórczych, na przykład derywaty z sufiksem *-еж* (np. *пламтеж*, *летеж*), uważane za charakterystyczne dla twórczości Wazowa (zasób słownikowy tego autora szacowany jest na około 45 tysięcy słów!).

W 1888 roku w Sofii utworzona zostaje, pomyślana jako seminarium nauczycielskie, Szkoła Wyższa (w 1904 roku przemianowana na Uniwersytet Sofijski). Wśród jej pierwszych wykładowców znajdują się między innymi Aleksander Teodorow-Bała (1859–1959), Lubomir Mileticz (1863–1937), Benio Conew (1863–1926), Iwan Sziszmanow (1862–1928) – wychowankowie (i doktorzy) prestiżowych uniwersytetów Europy Środkowej, Lipska, Pragi, Zagrzebia, Zurychu. Nie pozostaje to bez wpływu na ich zainteresowania badawcze – zwłaszcza diachronią – choć wszyscy biorą aktywny udział w kolejnych próbach kodyfikacji języka (w tym szczególnie unifikacji pisowni).

Obok wielu prac o charakterze historycznojęzykowym, cennych prac dialektologicznych (teksty gwarowe, monografie wybranych dialektów) na przełomie XIX i XX wieku (1895–1904) wydany został monumentalny słownik Najdena Gerowa (zważywszy, iż materiał do niego zbierany był od połowy XIX wieku, jest on raczej dokumentem niż słownikiem normatywnym). Na uwagę zasługują też periodyki naukowe: *Периодическо списание на БКД в Браила* – kontynuowane później jako *Сборник на БАН*, oraz *Сборник за народни умотворения и народопис*.

W pierwszych dekadach XX wieku mimo niesprzyjających warunków politycznych zarówno zewnętrznych, jak i wewnętrznych (wojny bałkańskie, I wojna światowa, wojna domowa, przewrót faszystowski itd.), kultura narodowa, w tym język rozwijają się dynamicznie, częściowo znajdując oparcie w instytucjach państwowych, w dużej mierze niezależnie od nich. U schyłku epoki Wazowa, przez kilkadziesiąt lat kształtującego gusta czytelnicze i standardy języka literac-

kiego, obok zaangażowanego ideologicznie, misyjnego „narodnictwa”, pojawia się bogata treściowo, ale i sięgająca do eksperymentów formalno-językowych literatura modernistyczna. W okresie tym tworzą na przykład: Penczo Sławejkow (1866–1912), Pejo Jaworow (1878–1914), Dimczo Debeljanow (1887–1916), Petko Todorow (1879–1916), Kiril Christow (1875–1944), Anton Straszimirow (1872–1937), Elin Pelin (1877–1936). Należy tu też wymienić nazwiska takich autorów, jak: Jordan Jowkow (1880–1937), Swetosław Minkow (1902–1966), Anieł Karalijczew (1902–1972), Emilian Stanew (1907–1979), Christo Smirnenki (1898–1923), Geo Milew (1895–1925), Nikoła Furnadżiew (1903–1968), Nikoła Wapcarow (1909–1942) i in.

Z punktu widzenia normy na uwagę zasługują próby unifikacji pisowni, wyrażające się w kilku reformach ortografii: tzw. Drinowa-Iwanczewa (1899), Stojana Omarczewskiego (1921) czy projekcie ortograficznym BAN. Ważnym elementem polityki językowej stał się puryzm i hasło „walki z obcymi wyrazami”. Jak gdzie indziej, również w Bułgarii patriotyzm językowy wyrażał się „bułgaryzacją” leksyki. W przypadku zapożyczeń słowiańskich jest to adaptacja na poziomie graficzno-fonetycznym, w odniesieniu do innych: tworzenie neologizmów, a najczęściej kalkowanie (szczególnie widoczne zwłaszcza w przypadku terminologii naukowej).

W międzywojniu kultura bułgarska, wspierana instytucjonalnie, przeżyła burzliwy rozkwit, cały czas pozostając jednak, co warto zaznaczyć, w ścisłym związku z myślą i trendami obecnymi w kulturze europejskiej tego okresu.

Na gruncie językoznawstwa obok prac inspirowanych potrzebami dydaktyki (gramatyki, słowniki, poradnictwo językowe – m.in. gramatyki A. Teodorowa-Bałana, P. Kałkandżiewa, Stefana Mladenowa, St.P. Wasilewa, N. Kostowa i L. Andrejczyna) pojawiają się wartościowe pozycje naukowe z zakresu językoznawstwa historycznego. Młodogramatyczna orientacja pierwszych bułgarskich tytanów myśli (Mileticza, Teodorowa-Bałana, B. Conewa, później Jordana Iwanowa, Stefana Mladenowa) usunie w cień i zmarginalizuje ciekawe poszukiwania adeptów strukturalizmu (Jurij Trifonow, Iwan Lekow, Lubomir Andrejczyn). Kariera dwóch ostatnich rozwinie się już po II wojnie światowej.

Ważną rolę w procesie dalszej kodyfikacji i normatywizacji odgrywają też słowniki z tego okresu: *Български тълковен речник* (od 1927 roku) Stefana Mladenowa z udziałem A. Teodorowa-Bałana, *Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език* (1941) Stefana Mladenowa, *Енциклопедичен речник на чуждите думи* (1939) Georgiego Bakałowa, *Речник на българските синоними* (1930–1934) M. Dabewy, *Български синонимен речник* (1938) L. Nanowa.

We wskazanym okresie kontynuowane są procesy unifikacyjne, choć wśród piszących autorów zdarza się kwestionowanie zaleceń normatywnych: Włajkow, Todorow, Georgiew stosują w swych utworach dużą liczbę dialektyzmów, zaś Penczo Sławejkow nie tylko w poezji, ale i w utworach prozatorskich używa form

typu: *znaj, pej, otkolja, znajacha, idjach* (zamiast normatywnych podówczas: *znae, pee, otkole, znaecha, idech*).

Poszczególne środowiska naukowe i literackie kontestują też kolejne programy reform pisowni.

W omawianym okresie zauważyć można zmiany zarówno w zasobie leksykalnym, jak i w gramatyce. W pierwszym przypadku wspomnieć należy o dalszej tendencji purystycznej – kalkowaniu nazw obcych, zastępowaniu rusycyzmów i cerkiewizmów leksyką rodzimą lub stworzoną według rodzimych schematów słowotwórczych, bogaceniu terminologii z różnych dziedzin, a także tworzeniu zrębów tzw. leksyki poetyckiej.

Jeśli chodzi o zmiany gramatyczne, dotyczą one także w znacznym stopniu słowotwórstwa, a mianowicie imiesłowów czynnych czasu teraźniejszego (cerkiewnoruskie sufiksy *-ušt/-juš* zostają zastąpione przez *-jašt (-ašt) / -ešt*). Od lat dwudziestych XX wieku zaobserwować można konkurencję derywatów odczasownikowych na *-nie/-ne*, a także sufiksów przymiotnikowych *-ičen/-ičeski*.

Jako oddzielny typ słowotwórczy wyodrębnieniu ulegają zapożyczone z rosyjskiego czasowniki typu *bezdelniča* ‘leniuchować’, *nervniča* ‘denerwować się’, *ljubezniča* ‘prawić grzeczności’ itp. W użyciu wciąż pozostają biernikowe formy imion własnych r. męskiego l. poj., na przykład *vidjach Ivana* (zam. *vidjach Ivan*), *kniga ot Javorova* (zam. *kniga ot Javorov*), choć niektóre z gramatyk traktują je już jako przestarzałe.

Od lat trzydziestych XX wieku wzrasta zainteresowanie kulturą mowy, czemu sprzyjają narodowy teatr i radio, dostarczające wzorców ortoeupicznych.

Język bułgarski po roku 1944

Lata bezpośrednio po II wojnie światowej upływają pod znakiem nowego systemu politycznego. Okres stalinowski kojarzy się przede wszystkim z odsunięciem od wpływów na rozwój kultury przedstawicieli elit związanych z byłymi władzami, jak na przykład wybitni znawcy historii kultury bułgarskiej i języka: Iwan Dujczew (1907–1986) czy Michaił Arnaudow (1878–1978), oraz – szczególnie intensywnymi w latach 1948–1949 – procesami politycznymi, aresztowaniami, szykanami (zakazem studiowania, wysiedleniami z Sofii itp.).

Pod presją nowego systemu znacznym zmianom ulega nie tylko językowy obraz świata (import ideologii i realiów sowieckich), ale i aktywny zasób słownictwa (rusyfikacja), a także sposób posługiwania się językiem. Odnotować tu wypada znane skądinąd zjawisko nowomowy – sytuację, w której język humanistyki jest przedłużeniem dyskursu politycznego (wartościowanie), oraz, z drugiej strony, wyczulenie na kwestię tzw. kultury języka (czyli kontynuację tendencji purystycznych).

Wpływ języka rosyjskiego w tym okresie widoczny jest przede wszystkim w obrębie leksyki i frazeologii, zwłaszcza związanej z życiem społeczno-poli-

tycznym, ale także z organizacją gospodarki i terminologią naukową, na przykład: *большевик, колхоз, комсомолец, петилетка, съвети, селсъвет, изпълком, ударник, апаратчик, съботник, трудовен, герой на социалистическия труд*. Pod wpływem rosyjskiego dużą popularność zyskują formacje na *-nik, -čik, -ka, -ovka*. W istotny sposób zwiększa się także użycie abrewiatur – obok już wskazanych na przykład *спортпром* ‘sportna promišlenost; przemysł sportowy’, *детмаг* ‘детски магазин; sklep dla dzieci’, *физкультура* ‘физическа култура; wychowanie fizyczne’ itd. Industrializacja kraju aktywizuje też rodzime modele słowotwórcze, zwłaszcza w zakresie tworzenia nazw wykonawcy czynności, narzędzi i maszyn, na przykład: *арматурист, стругар, сортировач, навьор, бетонджия* itp. W odróżnieniu od zaawansowanych zmian leksykalnych system gramatyczny pozostaje względnie stabilny. Stopniowo obumiera wspomniana już forma biernika dla osób r. męskiego. Zachowuje się szczątkowy paradygmat w określonych kategoriach zaimków, przy czym formy „fleksyjne” konkurują z tzw. *cassus comunis* (forma podstawowa), por.: *Ti koj popita?* vs. *Ti kogo popita?* ‘kogo spytałeś’?

Rusyfikacja języka dotyczy pierwszych dekad nowego ustroju. Po spóźnionej bułgarskiej „odwilży” (1962) nastąpiło najpierw częściowe, a potem coraz śmielsze otwarcie na kulturę Zachodu. W tym czasie terminologia fachowa z wielu dziedzin (w tym humanistyki) dostosowała się do standardów międzynarodowych.

Ideologiczny kontekst okresu powojennego nie umniejsza niewątpliwych osiągnięć językoznawstwa bułgarskiego w tym okresie. Na uwagę zasługuje tu zwłaszcza wiele projektów, zrealizowanych w Instytucie Języka Bułgarskiego BAN, w tym monumentalny atlas dialektologiczny oraz wielotomowe słowniki: etymologiczny i języka bułgarskiego.

Od 1945 roku stosowana jest, postulowana już dużo wcześniej, uproszczona pisownia. Jako wskaźnik normatywny (preskryptywny) w okresie powojennym traktowana była *Основна българска граматика* Lubomira Andrejczyna. Gramatyka ta zaadaptowana została w późniejszych podręcznikach (m.in. Andrejczyna we współautorstwie z Konstantinem Popowem, Stojana Stojanowa). Stanowi też ideowy zrąb najobszerniejszej, jak dotąd, „akademickiej” (albo „czerwonej” – odpowiednika polskiej „żółtej”) *Граматики языка булгарского*.

W okresie powojennym realizowane są wielkie projekty językoznawcze, między innymi niezrównanych *Bułgarskiego atlasu dialektologicznego* albo *Bułgarskiego słownika etymologicznego*.

Historykom standardu wypada żałować, iż nie ujrzał światła dziennego opracowany przez Sabinę Pawłową słownik literatury odrodzenia (archiwum dostępne w Instytucie w formie kartoteki). Wydany pod redakcją Stefana Hczewa *Słownik wyrazów rzadkich, przestarzałych i gwarowych w naszej literaturze XIX i XX wieku* (RROD) koncentruje się na literaturze pięknej, najwyraźniej wybiórczo traktując inne teksty, stąd w przypadku mało literackiego piśmiennictwa pierwszej połowy XIX wieku okazuje się niezbyt pomocny. Za to włączające

od pewnego czasu materiał dziewiętnastowieczny *Słownik języka bułgarskiego* i *Bułgarski słownik etymologiczny* (biorąc pod uwagę tempo, w jakim się ukazują) przekształcają się w słowniki historyczne.

Język bułgarski po roku 1989

Osobny rozdział w historii standardu stanowią lata najnowsze, z niewątpliwie znaczącym przełomem 1989. Nieliczne wciąż jeszcze podsumowania zmian tego okresu pozwalają stwierdzić, że pewne tendencje, dające się zaobserwować w początku tego okresu okazały się trwałe, inne zaś – miały charakter przejściowy.

Niewątpliwie nie ma odwrotu od zmian w zasobie leksykalnym – importu terminologii i ogólnie leksyki międzynarodowej, częściowo kosztem przejętej w warunkach poprzedniego ustroju leksyki rosyjskiej. Ofiarą przeorientowania politycznego padły także (niejako przy okazji) niektóre stare, dziewiętnastowieczne zapożyczenia, choć zakres tego zjawiska trudno uznać za dostatecznie udokumentowany. Nie do końca oszacowany został (częściowo ze względu na otwarty charakter zjawiska) również proces oddziaływania składni i obcych modeli słowotwórczych. Część nich (np. w obrębie nominacji niektórych produktów) zasadniczo nie różni się od innowacji w polszczyźnie (*krem-maski*, *šampoan-podchranitel*).

Stonowaniu uległa widoczna w Internecie początku lat dziewięćdziesiątych kontestacja standardu, zapowiadająca eksplozję języków regionalnych. Dziś regionalizmy stanowią już tylko element gier językowych, zaś jedno z przykazań dekalogu wielu list dyskusyjnych głosi: „Pisz poprawnie po bułgarsku cyrylicą”. Na tle epatujących potoczizmami gazet codziennych ten językowy snobizm zasługuje na uwagę – nie jest on bynajmniej zjawiskiem rzadkim, co więcej – dotyczy także ludzi młodych lub bardzo młodych (uczniowie, nierzadko ujawniający przynależność do subkultury kibiców piłkarskich). Kwestią zasadniczą są jednak w tym przypadku wybrane parametry sytuacji komunikacyjnej: stopień oficjalności, hierarchia, tematyka itd.

Dostrzegalnym zjawiskiem są: rozchwanie akcentu, wahania w użyciu rodzajnika, tendencja do likwidacji reliktowych form przypadkowych, tendencja do likwidacji wołacza (współcześnie używany jest głównie w sferze prywatnej). Stale wzrasta rola przyimków w konstrukcjach składniowych – poza *na* (relacja dopełniacza i celownika) gramatyzacji ulegają również *s* (*sās*) – relacja dawnego narzędnika, *za* – odpowiednik polskiego miejscownika, ale i dopełniacza, *ot* – dopełniacz itd.

Ciekawym zjawiskiem, charakterystycznych dla tabloidów – jest sięganie po turcyzmy (zwłaszcza niestandardowe) jako wyraziste znaki ekspresji.

WYBRANE CECHY CHARAKTERYSTYCZNE JĘZYKA BUŁGARSKIEGO

Paradoksalnie współczesne języki wschodniego odłamu grupy południowosłowiańskiej, tzn. dzisiejszy bułgarski i macedoński wydają się najbardziej oddalone od języka staro-cerkiewno-słowiańskiego.

Na tle innych języków słowiańskich współczesny bułgarski (tak jak macedoński) poza swoistą fonetyką i słownikiem wyróżnia się obecnością licznych cech formalnych, przypisywanych wpływowi kontekstu bałkańskiego, sprawiających, że typologicznie języki te różnią się od pozostałych słowiańskich. Są to między innymi:

- rodzajnik postpozytywny (właściwie: poimek);
- brak bezokolicznika, zastąpionego konstrukcją podrzędną z konektorem *да*, na przykład *искам да спя* ‘chcę spać’;
- zanik deklinacji rzeczownika i strukturalnych przymiotników⁹;
- podwajanie dopełnienia;
- użycie klitycznych form zaimków osobowych w funkcji dzierżawczej;
- bogaty rozwój koniugacji – w tym rozróżnianie form bezpośrednich i pośrednich wypowiedzi (tzw. tryb nieświadka, renarratyw – konstrukcje służące wyrażaniu wypowiedzi przejętej lub dystansowaniu się od treści komunikatu);
- analityczne stopniowanie;
- zaimki dzierżawcze 3. osoby, na przykład *negov*, *nein*, *techen* itd.

Cechy fonetyczne:

- system fonologiczny obejmuje 6 samogłosek i 38 (39) spółgłosek;
- system samogłoskowy cechuje nierozróżnianie intonacji i iloczasu;
- dla samogłosek bułgarskich charakterystyczna jest tzw. redukcja (pochylenie, podwyższenie artykulacyjne) w pozycji nieakcentowanej; w największym stopniu ulega mu [a], które (z wyjątkiem pozycji przedakcentowej, gdzie zmiana jest nieco mniejsza) poza akcentem jest wymawiane jako [ǎ] – samogłoska średnia, tylna;
- duże ograniczenia palatalności spółgłosek (prawdziwe palatalne występują tylko przed samogłoską tylną);
- *št*, *žd* – nie tylko jako kontynuanty **tj*, **dj*, ale i *stj*, *skj*, *zdj*, *zgj* (te ostatnie tak samo rozwinęły się w serbskim, chorwackim i macedońskim);
- szeroka wymowa *jat* jak [’a], uzależniona w języku literackim od następującej sylaby z samogłoską tylną i pod akcentem, właściwa też dialektom

⁹ Jako reliktove formy fleksyjne traktowane są charakterystyczne dla zaimków osobowych przeciwstawienia postaci M. oraz krótkich form C. i B. I. poj. (np. *аз – му – ме*; *ти – ти – те*; *мој/това – му – го*; *тя – и – я*) i l. mn. (*ние – ни – нас*; *вие – ви – вас*; *те – им – тях*).

południowomacedońskim; *jat* $\check{e} > 'a$ tylko pod akcentem i bez następstwa sylaby zawierającej samogłoskę rzędu przedniego; w przeciwnym razie $\check{e} > e$ (tzw. prawo przegłosu *jat*), na przykład *mljako* – *mlečen*; *chljab* – *chle-ben*;

- wynik wokalizacji jerów: $\check{a} < \text{ь}$ jer twardy, $e < \text{ь}$ jer miękki, na przykład *săn*, *den* (często zachowały się nagłosowe słabe: *tăma*, *dăno*, *tăka*);
- wynik wokalizacji nosówek: $\check{a} < \text{ь}$ oraz czasem $\text{ь} > e$ (w średniowieczu nastąpiło pomieszanie nosówek, a język literacki ukształtował się w XIX wieku), obok regularnej $\text{ь} > e$;
- brak wstawnego (epentetycznego) *l*.

Cechy prozodyczne:

- akcent dynamiczny, ekspiratoryczny, w zasadzie o trudnym do przewidzenia miejscu; w wybranych kategoriach pada na temat (rdzeń lub sufix tematyczny), w innych na końcówkę;
- akcent ma wartość fonologiczną – różnicuje znaczenia (choć nie oddaje się go w piśmie), na przykład *вълна* ‘wełna’ – *вълна* ‘fala’, *чете* ‘czyta’ – *чете* ‘(prze)czytał’;
- w zapożyczeniach starszych akcent oksytoniczny; współcześnie odnotowano tendencję do przesuwania akcentu (par- i proparoksytonezy); czasem akcentowany bywa poimek (wchodzący w skład wyrazu ortograficznego), przesunięcie akcentu charakterystyczne jest dla form aorystu.

Bibliografia

- Sławski, Franciszek, 1962: *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej* (z wyborem tekstów gwarowych), Warszawa.
- Walczak, Mariola, 1998: *Język piśmiennictwa bułgarskiego: zarys dziejów*, Poznań.
- Андрейчин, Любомир, 1977: *Из историята на нашето езиково строителство*, София.
- Цонев, Беньо, 1984: *История на българския език*, т. 1–3, София.
- Dimitrowa, Stefana, 1997: (red.) *Български език*, seria: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, Opole.
- Генчев Николай, 1991: *Българска възрожденска интелигенция*, София.
- Георгиева, Елена, Жерев, Стоян, Станков, Валентин, 1989: (red.) *История на новобългарския книжовен език*, София.
- Иванова, Диана, 1994: *Българският периодически печат и градивните книжовноезикови процеси през Възраждането*, Пловдив.
- Иванова-Мирчева, Дора, 1987: *Въпроси на българския книжовен език до Възраждането* (IX–XVI век), София.
- Иванова-Мирчева, Дора, Харалампиев, Иван, 1999: *История на българския език*, Велико Търново.
- Кювлиева, Веса, 1997: *Българското речниково дело през Възраждането*, София.

- Леков, Дочо, 1982: *Литература, общество, култура*, София.
- Мирчев, Кирил, 1978: *Историческа граматика на българския език*, София.
- Младенов, Стефан, 1979: *История на българския език*, превод и редакция на Ив. Дуриданов, София.
- Огнянов, Буян, 1987: (red.) *История на българския език*, Втори международен конгрес по българистика, София 23. май–3. юни 1986 г. Доклади, 2, София.
- Пашов, Петър, 1981: (red.) *Българският език – език на 13-вековна държава*, София.
- Петканова, Донка, 1992: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*, София.
- Русинов, Русин, 1980: *Учебник по история на новобългарския книжовен език*, София.
- Русинов, Русин, 1999: *История на новобългарски книжовен език*, Велико Търново.
- Толстой, Николай. И., 1988: *История и структура славянских литературных языков*, Москва.
- Жерев, Стоян, Станков, Валентин, Цойнска, Ралица, 1989: *История на българския книжовен език*, София.